

ҶАВҲАРОВА МУҶИБАХОН ОДИЛОВНА

**«ЮСУФ ВА ЗУЛАЙХО»- И ХОВАРИИ ШЕРОЗӢ ВА МУҚОИСАИ ОН
БО ДОСТОНИ ҲАМНОМИ АБДУРАҲМОНИ ҚОМӢ**

Ихтисос: 10.01.01- Адабиёти тоҷик

АВТОРЕФЕРАТИ

диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмӣ

номзади илмҳои филологӣ

Душанбе – 2019

Диссертатсия дар кафедраи назария ва таърихи адабиёти Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни омода гардидааст.

Роҳбари илмӣ: **Худойдодов Аъзам Овлододович** –
доктори илмҳои филологӣ, профессори кафедраи
назария ва таърихи адабиёти ДДОТ ба номи С.Айнӣ

Муқарризони расмӣ: **Восиева Рухшона Қурбоновна**- доктори илмҳои
филологӣ, дотсенти кафедраи назария ва таърихи
адабиёти тоҷики Донишқадаи давлатии забонҳои
Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода;
Нуров Нуралӣ Норович- номзади илмҳои филологӣ,
дотсенти кафедраи адабиёти классикии Донишгоҳи
давлатии Хучанд ба номи Бобочон Ғафуров.

Муассисаи пешбар: Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

Ҳимоя « 30 » январи соли 2020 соати 15 00 дар чаласаи Шӯрои
диссертатсионии 6Д.КОА – 028-и назди Донишгоҳи давлатии омӯзгории
Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни баргузор мегардад (734003, Ҷумҳурии
Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 121).

Ба рисола дар китобхона ва сайти Донишгоҳи давлатии омӯзгории
Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни (734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри
Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 121), [www/tgpu](http://www.tgpu) шинос шудан мумкин аст.

Автореферат “___” _____ соли 2019 фиристода шудааст.

Котиби илмии Шӯрои

диссертатсионӣ, н.и.ф., дотсент

Мирзоалиева А.

ТАВСИФИ УМУМИИ ДИССЕРТАТСИЯ

Аҳамияти мавзӯ. Қиссаи «Юсуф ва Зулайхо» яке аз беҳтарин ва муассиртарин қиссаҳо дар адабиёти олам махсуб мешавад, ки аслан сюжети он аз фолклори яҳудӣ сарчашма гирифта, тадричан ба таркиби китобҳои муътабари Библия (бобҳои 37-57) (8), Қуръон (сураи 12) (10) ва бо гузашти қарнҳо ба адабиёти мухталифи олам роҳ ёфта, ба сюжети ин қиссаи машҳур осори зиёди манзуму мансур офарида шудааст. Воридшавии сюжети ин қисса ба адабиёти форсии тоҷикӣ тавассути китобҳои Қуръон, сураи 12- сураи «Юсуф» ва «Таърихи Табарӣ» (5) ва «Тарҷумаи «Тафсири Табарӣ» (13) ва дигар тафсирҳо оғоз гардидааст.

Эҷоди дostonҳои ишқии романтикӣ дар адабиёти форсии тоҷикӣ таърихи куҳан доранд, ки сюжети қиссаи «Юсуф ва Зулайхо» яке аз чунин асарҳост. Навиштани асарҳои комил доир ба сюжети қиссаи «Юсуф ва Зулайхо» аз садаи X сар шуда, то ибтидои асри XX давом кардааст. Масъалаи омӯзиши муқоисавии дostonҳои ҳамном хеле васеъ ва доманадор аст, ки ин анъана, яъне ба мавзӯву сюжети як асар ҷавоб гуфтан аз асри X шурӯъ шуда, то ибтидои асри XX идома ёфтааст ва ҳадафу предмети омӯзиши диссертатсияи мазкур омӯзиши муқоисавии дostonҳои ҳамноми Ховарии Шерозӣ (1190 х.-1267 х.) ва Абдурахмони Ҷомӣ (1414-1492 м.) мебошад.

Аҳамияти мавзӯи таҳқиқшаванда дар он ифода мегардад, ки бори нахуст масъалаҳои муҳтаво, сохтор, сюжет, манбаъҳо, сарчашмҳои масеҳӣ ва исломии дostonҳои «Юсуф ва Зулайхо»-и Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ, ки аз дostonҳои ҷаззобу дилнишин мебошанд, дар муқоиса омӯхта мешаванд ва ба тарзи муқоиса омӯхтан ва пажӯҳиш намудани дostonҳо аз усули санҷидашуда ва меъёри ҳуби адабиётшиносӣ аст. Нуктаҳои дигаре, ки аҳамияти мавзӯи таҳқиқшавандаро бозгӯӣ мекунанд, пажӯҳиши муқоисаи монандӣ ва фарқи дostonҳо, таҳлили ғоявӣ ва образҳои марказӣ ва таҳлили вежагиҳои услубӣ ва бадеии асарҳои ҳамном мебошад. Дар рафти таҳқиқот оид ба хусусиятҳои мақоми ин қисса дар сарчашмаҳои асосии он, тафсирҳо, мавқеи он дар назми форсии тоҷикӣ, нусхашиносии дostonҳои ҳамном, ҷойгоҳи хоб ва руъё, муқоисаи монандӣ ва фарқ дар муҳтаво, устухонбандӣ, образфаринӣ, тасвирсозӣ, забону сабк, истифодаи мунозира ва нома ҳамчун хатти ҳунарий ва махсусиятҳои дигари ин дostonҳо ба таври муқоиса ва бо як низоми муайян таҳлил мегарданд, ки дар адабиётшиносии тоҷик то ҳол ба таври таҳқиқоти монографияи алоҳида баррасӣ нашудаанд ва аз аҳамияти зиёди илмӣ бархурдоранд.

Дарачаи омӯзиши мавзӯ. Дар бораи таҳқиқ, таърих, заминаҳои эҷод, ҷойгоҳи қиссаи «Юсуф ва Зулайхо» дар сарчашмаҳо, монандиву фарқи онҳо ва масъалаҳои маърифати он муҳаққиқону донишмандони зиёд пажӯҳишҳо анҷом додаанд, ба монанди: Ҳ.Эте, В.В.Бартолд, А.Е.Кримский, Е.Э.Бертелс, И.С.Брагинский, Ян Рипка, Ч.Стори, Забеҳулло Сафо, Мучтабо Минуй, Муҳаммадамини Риёҳӣ, Абдурасул Хайёмпур, Х.Мирзозода, А.Афсаҳзод, Х.Шарифов, М.Б.Пиатровский, Н.Ш.Хисамов, А.Абдусаттор, А.Зухриддинов, С.Амиркулов, Азорабеков С.К., Б.Шерназаров, М.Ансор, В.Самад, У.Ғаффорова, А.Кулиев, А.Сатторов, Ҷ.Нағиева, М.Тарбият, С.Воҳидов, В.Элбоев ва дигарон оид ба ҷанбаҳои ҷудогонаи ин қисса таҳқиқот анҷом додаанд. Аввалин таҳқиқ дар илми адабиётшиносӣ ва ховаршиносии олам дар бораи «Юсуф ва Зулайхо» ба қалами Ҳ.Эте мансуб аст. Ў соли 1908 дар мақолаи худ «Юсуф ва Зулайхо»-и Фирдавсӣ дар бораи ин дoston андешаронӣ карда, бори аввал пораҳое аз ин дostonро ҷоп кардааст (19, 23-36).

Пажӯҳишҳои донишмандон А.Кримский, В.В.Бартолд, Е.Э.Бертелс, И.С.Брагинский, Ян Рипка маъмулан оид ба бунёди пайдоиши қисса, сарчашмаҳои он, ба монанди «Таврот», «Қуръон», «Таърихи Табарӣ» дар адабиёти хаттии форсии тоҷикӣ бахшида шудаанд. Бори аввал донишманди рус М.Б.Пиатовский дар таҳқиқоти худ муқоисаи ин қиссаро дар Таврот ва Қуръон баррасӣ карда, зарурати чунин симои барҷастаро дар адабиёти хаттӣ бозгӯӣ кардааст (12). Мучтабо Минуй, Абдурасули Хайёмпур, Забеҳулло Сафо, Муҳаммадамини Риёҳӣ, Абдулҳусайни Зарринқуб, Ҳусайни Сиддиқ дар нашр ва таҳқиқи «Юсуф ва Зулайхо»-ҳо саҳми бориз гузоштаанд. Абдурасули Хайёмпур дар бораи сарчашмаҳо, заминаҳои эҷод ва паҳншавии қиссаи «Юсуф ва Зулайхо» дар адабиёти хаттии форсии тоҷикӣ таҳқиқоти арзанда карда, дар бораи шоироне, ки сюжети ин қиссаро ба назм кашидаанд ва ҳолати нусхаҳои онҳо маълумот овардааст (2, 170).

Дар адабиётшиносии тоҷик муҳаққиқон С.Амиркулов (7), У.Ғаффорова (9), В.Элбоев (16, 17), Б.Шерназаров (15), С.Азорабеков (6) оид ба қиссаи «Юсуф ва Зулайхо»-ҳо таҳқиқоти алоҳида ба анҷом расонидаанд. Аз ин миён таҳқиқоти С.Амиркулов «Қунайдулло Ҳозиқ ва достони ӯ «Юсуф ва Зулайхо», В.Элбоев «Ҳоча Масъуди Қумӣ ва достони ӯ «Юсуф ва Зулайхо» ва «Қиссаи «Юсуфу Зулайхо» дар адабиёти форсии тоҷикии асрҳои Х-ХУ», Б.Шерназаров «Юсуф ва Зулайхо»-и Нозими Хиротӣ ва муқоисаи он бо достони ҳамноми Абдурахмони Қомӣ» ва С.Азорабеков «Қиссаи Юсуф ва бозтоби он дар насри форсӣ-тоҷикии асрҳои Х-ХI» таҳқиқотҳои алоҳида дар бораи қиссаи «Юсуф ва Зулайхо»-ҳо мебошанд. Таҳқиқоти У.Ғаффорова «Қиссаҳои «Қуръон» дар «Тарҷумаи «Тафсири Табарӣ» унвон дошта, дар қатори дигар қиссаҳои дар Қуръон омада, қиссаи Юсуф низ таҳлилу баррасӣ гардидааст. Дар рисолаи В.Элбоев «Қиссаи «Юсуфу Зулайхо» дар адабиёти форсии тоҷикии асрҳои Х-ХУ» (масъалаи гузариши мазмунҳо ва образҳои динӣ ба адабиёти бадеӣ) ҷаҳор достони ҳамноми «Юсуф ва Зулайхо», аз ҷумла, «Юсуф ва Зулайхо»-и мансуб ба Абулқосими Фидавсӣ, «Юсуф ва Зулайхо»-и Шоҳини Шерозӣ, «Юсуф ва Зулайхо»-и Масъуди Қумӣ ва «Юсуф ва Зулайхо»-и Абдурахмони Қомӣ ба таври муқоиса таҳлил ва баррасӣ гардидаанд ва ин рисола таҳқиқоти ҷомеъ дар пажӯҳиши дostonҳои ҳамноми зикршуда дар асрҳои Х-ХУ мебошад. Дар китоби «Энсиклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик» (18) мақолаҳои хурд-хурди энсиклопедӣ оид ба шоироне, ки достони «Юсуф ва Зулайхо» навиштаанд, маълумот дода шудааст. Аз баррасии мақолаву рисолаҳо ва таҳқиқоти ҷаҳуззикр ба назар мерасад, ки бо вуҷуди пажӯҳишу ҳулосаҳои судманди илмӣ ва наشري нусхаҳои гуногуни дostonҳо то ҳол дар адабиётшиносии тоҷик пажӯҳишҳои монографияи муқоисавии дostonҳои ҳамном хеле кам аст, аз ин рӯ, рисолаи мо ба мақсади омӯзиши муқоисавии дostonҳои Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Қомӣ нигошта шудааст.

Мақсади таҳқиқот аз муқоисаи мухтаво, сохтор ва сюжети дostonҳои «Юсуф ва Зулайхо»-и Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Қомӣ иборат мебошад. Вобаста ба ин, як қатор вазифаҳои дорои ҷанбаҳои назариявӣ, амалӣ ва таҳлилӣ дар робитаи байниҳамдигарӣ барои расидан ба мақсадҳои гузошташуда ба таври муназзам ҳал карда мешаванд:

- нишон додани манбаъ ва сарчашмаҳои масеҳӣ ва исломии форсии тоҷикии дostonҳои «Юсуф ва Зулайхо»-и Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Қомӣ;
- ба таври муқоиса баррасӣ ва таҳқиқ намудани мухтаво, сохтор ва сюжети дostonҳои «Юсуф ва Зулайхо»-и Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Қомӣ;

- ошкор ва муқоиса намудани монандӣ ва фарқи дostonҳои ҳамном;
- муқаррар намудан ва таҳлили муқоисавии ғоя ва симоҳои марказии дostonҳои ҳамном;
- таҳлил ва нишон додани вежагиҳои услубӣ ва бадеии дostonҳои «Юсуф ва Зулайхо»-и Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ;
- ба таври қиёсӣ нишон додани маҳорати шоирии Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ дар устухонбандӣ, чехраофаринӣ ва тасвирсозӣ;
- ошкор намудани монандӣ ва фарқ дар истифодаи хати ҳунарии хоб ва руъё дар дostonҳо;
- муқаррар намудани мавқеи мунозара ва ҷойгоҳи нома дар «Юсуф ва Зулайхо»-и Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ.

Бояд тазакурр дод, ки ошкорсозии таҳқиқи муқоисавии дostonҳои ҳамном дар низоми омӯзиши дostonҳои дигари ҳамном низ муфид аст ва дар маҷмӯъ фазои пажӯҳиши дигар дostonҳоро дар адабиётшиносии муқоисавӣ тақмил мебахшад.

Навгонии илмӣ таҳқиқот пеш аз ҳама дар он ифода меёбад, ки таҳқиқи муқоисавии дostonҳои «Юсуф ва Зулайхо»-и Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ бори аввал ба шакли монографӣ мавриди омӯзиши ҳаматарафа қарор гирифтаанд. Таҳқиқоти мазкур кӯшиши нахустин дар мавриди таҳқиқи муқоисавии ду дostonи ҳамном мебошад.

Навгонҳои таҳқиқотро ба таври мушаххас метавон чунин гурӯҳбандӣ намуд:

1.Муҳтаво, сохтор ва сюжети дostonҳои «Юсуф ва Зулайхо»-и Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ бори аввал ба таври муқоиса баррасӣ гардидаанд.

2.Манбаъ ва сарчашмҳои масеҳӣ ва исломии форсии тоҷикии дostonҳои «Юсуф ва Зулайхо»-и Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ дар муқоиса таҳқиқ карда шудаанд.

3.Ғоя, симоҳои марказӣ ва монандиву фарқи дostonҳои ҳамном дар муқоиса баррасӣ гардидаанд.

4.Вежагиҳои услубӣ ва бадеӣ, аз ҷумла устухонбандӣ, чехраофаринӣ, тасвирсозӣ, мавқеи хоб ва руъё, забону сабк, мавқеи мунозира ва нома ҳамчун хатти ҳунари дар дostonҳои «Юсуф ва Зулайхо»-и Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ ба таври муқоиса таҳқиқ ва омӯхта шудаанд.

Аҳамияти назарии таҳқиқот. Омӯзиш ва таҳқиқи муқоисавии дostonҳои ҳамном дар фазои умумии адабиётшиносӣ ҳаллу фасли ҷаҳор ҳадафи заруриро дар бар мегирад: 1) дostonҳои ҳамном дар муқоиса таҳлил ва таҳқиқ карда мешаванд; 2) дар омӯзиши муқоисавии дostonҳои ҳамном ҳунари ва қудрати эҷодии шоири ҷавобгӯянда муайян мегардад, ки то кучо дар эҷоди дoston муваффақ гардидааст; 3) бо шоирони мубтакир дар муқоисаи эҷодӣ қарор доштан дар густариши минбаъдаи адабиёт ва раванди адабӣ муфид аст; 4) ба дostonи ҳамном ҷавоб гуфтан ҳаргиз тақлиди маҳз нест ва пайравиву истиқболи эҷодкорона аст. Аҳамияти назарии таҳқиқот - омӯзиши муқоисавии дostonҳои ҳамноми «Юсуф ва Зулайхо»-и Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Ҷомиро дар бар мегирад, ки як самти муҳими адабиётшиносӣ мебошад.

Натиҷаву хулосаҳои илмӣ ба дастамада метавонад ҳамчун маводи омӯзишӣ ҳангоми гузаронидани тадқиқоти илмӣ дар самти сарчашмашиносӣ, таърихи адабиёт, матншиносӣ, сабкшиносӣ, назарияи адабиёт, робитаҳои адабӣ ва таъсири Қуръон ба адабиёти форсии тоҷикӣ ва ғайра истифода шавад.

Аҳамияти амалии таҳқиқот пеш аз ҳама дар он ифода мегардад, ки истифодаи методология ва методикаи мушаххаси муқоисавии дostonҳои ҳамном дар адабиётшиносӣ аз омили муҳими муайянкунии ҳунари шоирон аст, ки кадоме аз онҳо муваффақ шудаанд ва қойгоҳу мақоми шоири ҷавобгӯфта ба таври мушаххас муайян мегардад. Баъд, ба сюжетҳои фолклорӣ ва қиссаҳои муътабаре, ки дар китобҳои Таврот ва Қуръон омадаанд ва шоирони зиёд дар асоси ин сюжетҳо дostonҳо ва асарҳои алоҳида ба назму наср офаридаанд, рӯ овардани шоирони давраҳои баъдӣ як навъ мусобикаи ҳунари ва эҷодӣ аст. Дигар, маводу ҳулоса ва натиҷагирҳои диссертатсия метавонад дар таҳия ва навиштани китобҳои дарсӣ барои донишгоҳҳои олий, омӯзиши давраҳои мухталифи адабиёти форсии тоҷикӣ, ҳангоми таҳияи комплексҳои таълимӣ-методӣ ва курсҳои махсус дар донишгоҳҳои олий, миёна ва миёнаи махсус, дар мавриди навиштани мақолаҳои илмӣ ва адабӣ, дастур ва барномаҳои таълимӣ ва навиштани диссертатсияҳои номзадӣ ва докторӣ истифода шавад.

Методҳои таҳқиқот. Дар диссертатсия чунин методҳои санҷидашудаи таҳқиқоти адабиётшиносӣ мавриди истифода қарор гирифтаанд:

- методи муқоисавӣ-таърихӣ, ки ҳангоми муқоиса ва баррасии сарчашмаҳои таърихӣ, аз ҷумла, Библия, Қуръон ва тафсириҳо ҳамчун объекти таҳқиқ истифода шудаанд;
- методи таҳлили назарӣ ва амалӣ, ки ҳангоми муқоисаи муҳтаво, сохтор, устухонбандӣ ва таҳлили образҳо ба кор бурда шудаанд;
- методи таҳлили омӯрӣ, ки дар вақти муқоисаи нусхаҳо ва баррасии образҳои дostonҳо истифода гардидаанд;
- методи муқоисавӣ-таҳлилий, ки дар мавриди таҳлили муқоисавии монандӣ ва фарқи дostonҳо ва ҳунари шоирон дар эҷоди дostonҳо, ҷеҳрафаринӣ, тасвирсозӣ, мавқеи ҳоб ва руъё ва устухонбандии дostonҳо ба кор бурда шудаанд;
- методи муқоисавӣ-таҷрибӣ, ки дар рафти баррасии масъалаҳои забону сабк ва мавқеи мунозираву номаҳо дар дostonҳои ҳамном истифода шудаанд.

Асосҳои назарӣ ва методологии таҳқиқот. Ҳангоми таҳқиқи мавзӯ аз робитаи илмҳои адабиётшиносӣ - фолклор, таърихи адабиёт, назарияи адабиёт, нақди адабӣ, матншиносӣ ва тафсири шеър истифода шуда, таҷрибаи ғании донишмандони Тоҷикистон, Россия, Эрон, Ҳиндустон, Озёрбойҷон ва давлатҳои аврупоӣ, ба мисли: Е.Э.Бертелс, А.А.Кримский, И.С.Брагинский, М.Б.Пиатовский, Г.Этте, Ч.Стори, Шиблии Нуъмонӣ, Саид Нафисӣ, Забеҳулло Сафо, Муҷтабо Минуй, Муҳаммадамин Риёҳӣ, Абдурасул Хайёмпур, Сайидали Оли Довуд, Х.Мирзозода, С.Имронов, А.Афсаҳзод, Х.Шарифов, А.Зухуриддинов, А.Қулиев, Ҷаннат Нағиева, А.Насриддин, А.Сатторзода, С.Амиркулов, Н.Салимов, А.Абдусатторов, У.Ғаффорова, В.Элбоев, Ф.Насриддинов, С.Азорабеков ва дигарон ба кор гирифта шудааст.

Сарчашмаҳои таҳқиқ. Дар рафти таҳқиқи мавзӯ китобҳои «Библия», «Қуръон», «Таърихи Табарӣ»-и Абӯалӣ Муҳаммад ибни Муҳаммади Балъамӣ, «Тарҷумаи «Тафсири Табарӣ»-и Абӯҷаъфар Муҳаммад ибни Ҷарири Табарӣ, тафсириҳо, қасас-ул-анбиёҳо ҳамчун сарчашмаи дostonҳои мавриди истифода қарор доштанд.

Предмети (маводи) таҳқиқ. Маводи асосии таҳқиқот матни дostonҳои «Юсуф ва Зулайхо»-и Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ мебошанд. Азбаски ҳалли масъалаҳои мавзӯи диссертатсия баррасӣ ва натиҷагирҳои бештарро тақозо мекард,

дар рафти таҳқиқ аз фарҳангҳо, феҳристҳо, луғатномаҳо, энциклопедияҳо ва дигар китобу маҷаллаҳо, ки дар рӯйхати китобномаи диссертатсия оварда шудаанд, истифода карда шудааст.

Нуктаҳои асосие, ки ба ҳимоя пешниҳод мешаванд:

1. Қиссаи «Юсуф ва Зулайхо» дар адабиёти форсии тоҷикӣ ва олам ҷойгоҳ ва мақоми шоиста дорад, ки аз фолклори яҳудиён сарчашма гирифта, баъд ба таркиби «Таврот» (бобҳо 37-50, аз қисмати «Ҳастӣ») ва тадричан ба таркиби «Қуръон» (сураи 12, сураи «Юсуф») гузаштааст.

2. Гузариши сюжетҳои фолклорӣ ба адабиёти хаттӣ аз рӯи нақшаи зерин: устура, фолклор, адабиёт сурат мегирад, ки гузаштани сюжети қиссаи «Юсуф ва Зулайхо» низ бо ҳамин нақша ҷараён гирифтааст.

3. Сюжети қиссаи Юсуф аз Қуръон ба таркиби китобҳои арзишманди «Таърихи Табарӣ» ва «Тарҷумаи «Тафсири Табарӣ» дохил шуда, тадричан дар асри IX-и мелодӣ ба адабиёти хаттии форсии тоҷикӣ ворид шудааст.

4. Вуруди ин қиссаи машҳур ба адабиёти хаттии форсии тоҷикӣ аз эҷодиёти Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ шурӯъ шуда, ба шакли достони алоҳида таълиф шудани ин сюжет аз достонҳои Абулмуайяди Балхӣ ва Бахтиёрӣ дар тазкираҳо ва сарчашмаҳо ёд шудааст, вале аз ин достонҳо танҳо ном боқӣ мондааст. Аммо ҳамчун достони мукамал ва дар сюжети ягона шакл гирифтани қиссаи «Юсуф ва Зулайхо» достони мансуб ба Абулқосими Фирдавсӣ мебошад, ки маҳсули адабиёти асри X аст ва матни он то рӯзгори мо расидааст.

5. Ба сюжети қиссаи «Юсуф ва Зулайхо» дар имтидоди асрҳои X-XV осори зиёди манзуму мансур офарида шудаанд, ки достони Абдурахмони Ҷомӣ дар миёни ин достонҳо арзиши баландӣ бадеӣ дорад.

6. Ховарии Шерозӣ дар асри XIX достони «Юсуф ва Зулайхо» навиштааст, ки аз 6795 байт иборат буда, ҷавоби арзанда ба достонҳои Абдурахмони Ҷомӣ ва ҳамноми дигар аст.

7. Ба таври муқоиса омӯхтани достонҳои ҳамном дар раванди илми адабиётшиносӣ муфид аст, чунки дар рафти муқоиса ҳадафҳои эҷодӣ, ҳунар ва маҳорати шоири ҷавобгӯянда муайян мегардад ва ба асари эҷодгардида баҳои воқеии илмӣ дода мешавад.

Апробатсия (тасвиби) таҳқиқоти диссертатсионӣ. Мавод ва нуктаҳои асосии диссертатсия дар конференсияи шаҳрӣ, ҷумҳуриявӣ ва анъанавии донишгоҳӣ (солҳои 2016 - 2019), инчунин дар 5 мақолаи ба нашррасидаи муаллиф дар маҷаллаҳои илмӣ, аз ҷумла 3 мақолаи ҷопшуда дар маҷаллаҳои тақризшаванда, ки дар феҳристи ҚОА назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба қайд гирифта шудаанд, инъикос ёфтаанд.

Диссертатсия дар ҷаласаи кафедраи назария ва таърихи адабиёти Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон, (протоколи №9, аз 24.06 2019) ва ҷаласаи сексияи адабиётшиносии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон (протоколи №1, аз 28.08.2019) баррасӣ ва ба ҳимоя пешниҳод шудааст.

Сохтори диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, 3 боб, хулоса ва китобнома иборат аст.

МУҲТАВОИ МУХТАСАРИ ТАҲҚИҚОТ

Дар **муқаддима** дар бораи аҳаммияти мавзӯ, дараҷаи омӯзиши мавзӯ, мақсади таҳқиқот, навгонии илмӣ таҳқиқот, аҳамияти назарӣ ва амалии таҳқиқот, методҳои таҳқиқот, асосҳои назарӣ ва методологияи таҳқиқот, сарчашма ва предмети таҳқиқ ва нуктаҳои асосие, ки ба ҳимоя пешниҳод мешаванд, маълумот дода шудааст.

Боби якуми диссертатсия **«Муҳтаво, сохтор ва сюжети дostonҳои «Юсуф ва Зулайхо»-и Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ»** унвон дорад ва аз чаҳор фасл фароҳам омадааст. Фасли якуми боби аввал **«Манбаъ ва сарчашмаи масеҳии дostonҳои «Юсуф ва Зулайхо»-и Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ»** ном дорад, ки дар ин фасл сарчашмаи асосии масеҳии қиссаи «Юсуф ва Зулайхо», китоби Библия, бобҳои 37-50-и он ба таҳқиқ гирифта шудаанд.

Нахустин сабти пурраи хаттии қиссаи «Юсуф»-ро (асри XI-и қабл аз мелод) дар таърихи илм дар Библия мебинем. Муҳтавои асосӣ ва сюжети қиссаи «Юсуф»-ро, ки дар Библия омадааст, метавон ба чаҳор қисмати асосӣ ҷудо кард:

- 1.Фурӯхта шудани Юсуф – боби 37.
- 2.Дар Миср будани Юсуф – бобҳои 37 – 41.
- 3.Юсуф дар Миср хонаводаи худро қабул мекунад – бобҳои 41- 49.
- 4.Вафоти Юсуф – боби 50.

Дostonҳои «Юсуф ва Зулайхо»-и Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ дар баробари Қуръон, аз сарчашмаи муҳими масеҳӣ – Библия мундариҷаи худро гирифтаанд ва ин 4 қисмат, ки номбар кардем ва қисматҳои дигар дар ин дostonҳо хеле равшан ва ҷолиби диққат тасвир гардидаанд. Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ дар дostonҳои худ аз мундариҷаи дар Библия ва ҳатто Қуръон омада берун рафта, иловаҳои зиёд ворид кардаанд, то дostonҳо муассиру арзанда нигошта шаванд.

Фасли дуюми боби аввали диссертатсия **«Манбаъ ва сарчашмаи исломии форсии тоҷикӣ дostonҳои «Юсуф ва Зулайхо»-и Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ»** ном дорад. Баъд аз Библия сюжети «Юсуф ва Зулайхо»-ро дар Қуръони маҷид мебинем, ки ин ду китоби мӯтабар сарчашмаи хеле муҳим ва бунёдии дostonҳои дар ин мавзӯ эҷодшуда мебошанд. Албатта, асли мавзӯ дар ҳар ду китоб як аст. Сюжети дoston дар Библия хеле муфассал ва бо тамоми ҷузъиёт зикр шудааст, вале дар Қуръони карим муъҷаз ва мухтасар баён гардидааст.

Дар фарҳанги исломӣ қиссаи «Юсуф ва Зулайхо» аз Қуръон (сураи 12, сураи «Юсуф») маншаъ гирифта, ба таркиби китобҳои зиёди таърих, тафсири Қуръон, силсилаи қасас-ул-анбиёҳо ва адабиёти шифоҳиву хатии бадеии форсии тоҷикӣ ворид гардида, зина ба зина ба як рукни муҳими фарҳанги исломии форсии тоҷикӣ табдил ёфтааст. Китоби Қуръон ҳамчун қонуни асосии илму иҷтимоӣ сиёсату фарҳанги исломӣ буда, дар саросари осори балоғату фасохат, таъриху қасас ва ахлоқ таъсиру нуфузи зиёд дорад. Сураи Юсуф (сураи 12)-и Қуръон, ки аз 111 оят иборат аст, дар Макка нозил шуда ва аз ҷумлаи сураи мушаххас аст, ки аз ҳаёти Юсуфи пайғамбар ҳикоят мекунад. Дар сураи «Юсуф» 52 маротиба номи Юсуф, 6 маротиба номи падараш Яъқуб, ду маротиба номи Иброҳим, ду маротиба номи Исҳоқ, панҷ маротиба номи Азиз, (ки аз ин чор маротиба Азизи Миср (Бутефор) ва як маротиба Азизи Миср (Юсуф) дар назар дошта шудааст), омадаанд.

Сураи «Юсуф» аз 111 оят иборат буда, оятҳои 1-3-и Қуръон ба саргузашти Юсуф дахл надоранд ва ояти сеюм баёнгари номи қисса—«аҳсан-ул-қасас» (беҳтарини

киссаҳо) аст, ки ин нукта дар Қуръон чунин баён шудааст: «Нахну накуссу илайка аҳсан-ул-қасаси» (Мо беҳтарин ҳикоятро ба ваҳйи ин Қуръон бар ту меғӯем) (10, 234). То ояти 102, яъне 101 оят бевосита ба саргузашти Юсуф дахл дорад ва баъд аз он, аз ояти 102 сар карда, сухан дар бораи ҳазрати Муҳаммад ва мусулмониву имону муъминӣ меравад. Дар Қуръон саргузашти Юсуф ҳамчун пайғамбар дар як ҷо ва пай дар пай омадааст ва қиссаи рӯзгори дигар пайғамбарон дар ҳар ҷо омадаанд ва ингуна муназзамӣ ва бо як рабти муайян омадани сюжет хоси қиссаи «Юсуф» аст. Ин пайдарпайии сюжети қисса, ки дар Қуръон омадааст, дар дostonҳои Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ бад-ин тарз риоя нашуда, унвони бобҳои дostonҳо пасу пеш оварда шудаанд.

Дар ин фасл ҷойгоҳ ва мақоми сураи «Юсуф» инчунин дар китобҳои «Таърихи Табарӣ»-и Абӯалии Балъамӣ, «Эъломи Қуръон»-и Муҳаммади Ҳазоилӣ, «Тарҷумаи «Тафсири Табарӣ», «Тафсири Сурободӣ»-и Абӯбакр Атиқи Нишопурӣ, «Асситин-ал-ҷомеъ лил-латоиф-ил-басотин»-и Зайди Тӯсӣ баррасӣ гардидааст.

Фасли сеюми боби аввали диссертатсия «Юсуф ва Зулайхо»-и Ховарии Шерозӣ» номида шуда, дар ин фасл заминаҳои эҷод, сарчашма, муҳтавои сюжет, андешаҳои таъкиранигорон ва донишмандон дар бораи шоир ва нусхаҳои дostonи Ховарии Шерозӣ ба таҳлил гирифта шудааст.

Ховарии Шерозӣ шоири соҳибдевор аст, ки таркиби девони ӯро ғазалу қасида, рубоиву тарҷеъбанд, таркиббанд ва абёти мутафарриқа ташкил медиҳад. Ба қалами Ховарӣ асари мансури таърихӣ бо номи «Таърихи Қочор» низ мансуб аст. Аз миёни мероси адабии Ховарӣ дostonи «Юсуф ва Зулайхо» бо вижагиҳои хоси адабии эстетикӣ фарқ карда, дорои аҳамият ва ҷойгоҳи хоса аст. Мирзо Фазлуллоҳ Ховарии Шерозӣ дар охири садаи XVIII (1190-1192 - и ҳ.ш.) дар шаҳри Шероз дар ҳонадони аҳли савод ба дунё омадааст. Номи шоир Мирзо Фазлуллоҳ, тахаллусаш Ховарӣ ва нисбааш аз номи зодгоҳаш Шерозист. «Юсуф ва Зулайхо»-и Мирзо Фазлуллоҳ Ховарии Шерозӣ дар асоси ривояти қиссаи муҳаббати Юсуф бо Зулайхо эҷод шуда, мувофиқи қонунияти гузариш ва кӯчиши сюжетҳои як адабиёт ба адабиёти дигари олам, ки хоси адабиёти тамоми олам аст, гузаштааст. Ҳарчанд аз аввал то охири дoston услуби ривоятӣ нигоҳ дошта шудааст, вале Ховарии Шерозӣ дар оғози дoston дар байтҳои зерин ишора ба шоирони гузашта мекунад:

Хушилхон тойирони нағмапардоз,

Ки будандам дар ин гулшан ҳамовоз.

Дилам з-алмоси ғам суфтанду рафтанд,

Ба назм афсонаҳо гуфтанду рафтанд (14, 1).

Дostonи «Юсуфу Зулайхо» -и Ховарии Шерозӣ дар пайравӣ ба ягон шоире суруда нашуда, мустақил аст. Аз нигоҳи мундариҷа, устухонбандӣ ва вазн дoston мисли дostonҳои дигари «Юсуф ва Зулайхо» буда, вале махсусиятҳои худро дорост. «Юсуф ва Зулайхо»-и Ховарӣ соли 1240 ҳиҷрии шамсӣ дар баҳри ҳазач, ки аз рукҳои мафоилун-мафоилун-мафоил иборат аст, эҷод гардидааст:

Худовандо, диламро дида бикшой,

Ба дида талъати ноида бинмой (14, 1).

V--- V--- V--

V--- V--- V--

Дostonи «Юсуф ва Зулайхо»-и Ховарии Шерозӣ мисли дostonҳои дигари адабиёти классикӣ форсии тоҷикӣ бо муқаддима оғоз мешавад. Матни дoston аз

180 боби марбут ба ҳам фароҳам омада, 14 боби аввали он ҳамчун қисматҳои муқаддимаи анъанавии достонҳои классикии форсии тоҷикӣ ба сюжети асар дахл надорад ва дар маҷмӯи достон аз 6795 байт иборат аст. Достони “Юсуф ва Зулайхо” - и Ховари Шерозӣ соли 1369 ҳиҷрӣ (1991 мелодӣ) дар Техрон аз ҷониби муҳаққиқи эронӣ Аббоси Манзурӣ бо муқаддимаи кӯтоҳ ва хатти хеле зебои настаълиқи ҳуди муҳаққиқ дар асоси нусхаи ягонаи шахсии ӯ нашр карда шудааст. Бинобар нишондоди Аббоси Манзурӣ саҳифаи охирини достон нест шудааст, аз ин рӯ соли хатми асар маълум нест. Ховарӣ дар 180 боби муназзами достон, ки миқдори байтҳояшон гуногун буда, аз 5 байт то 120 байтро ташкил медиҳанд, нуктаҳои дар бобҳои 30–57-и Библия ва сураи 12-и Куръон омадаро ба як маҳорати хоси шоирӣ бозгӯӣ кардааст.

Фасли чаҳоруми боби аввали диссертатсия «Юсуф ва Зулайхо»-и Абдурахмони Ҷомӣ» номида шудааст. Достони “Юсуф ва Зулайхо”-и Ҷомӣ солҳои 1483-1484 дар пайравӣ аз “Ширин ва Хусрав”-и Низомии Ганҷавӣ суруда шуда, нусхаҳои муътабари он аз 4000 то 4032 байтро фаро гирифтаанд:

Гирифтаи байт-байташро шумора,
Ҳазор омад, валекин чор бора (3, 381).

Достон дар вазни ҳазачи мусаддаси мақсур, ки аз рукнҳои мафоилун, мафоилун, мафоил иборат аст, эҷод шудааст:

Илоҳӣ, ғунҷаи умед бикшӣ,
Гуле аз равзаи ҷовид бинмӣ (3, 137).

V--- V--- V--

V--- V--- V--

Достони “Юсуф ва Зулайхо”-и Ҷомӣ аз нигоҳи фароғирии мавзӯ, санъатҳои шеърӣ ва ғайра аз достонҳои дигари дар ин мавзӯ навишташуда фарқ дорад. Метавон аз сабабҳо ва омили дигари муассири ба қалам кашидани сюжети қиссаро аз ҷониби Абдурахмони Ҷомӣ ин зебоӣ ва дилкашиву дилрабоии Юсуф ва Зулайхо ҳисобид, чунки аввал номи қисса бо вожаи зебо ва беҳтарин (аҳсан) талаққӣ мешавад, дар аввали достон ҳама лаҳзаҳо зебоанд ва баъд аз дуриву ҳаҷру мушқилот боз лаҳзаҳои хурсандиву масарратангез фаро мерасад, ки саҳнаҳои зебоанд ва ҳамаи саҳнаҳои ҷолибу зебо Ҷомии ширинсуханро ба тафаккур ва эҷодкорӣ водор кардааст, ки дар бораи Юсуф ва Зулайхо чунин гуфтааст:

Зи маъшукон чу Юсуф кас набуда,
Ҷамолаш аз ҳама хубон фузуда...
Набуд аз ошиқон кас чун Зулайхо,
Ба ишқ аз ҷумла буд афзун Зулайхо (3, 158).

Дар қиссаи “Юсуф ва Зулайхо” зикри масъалаҳои гуногуни зиндагӣ, аз ҷумлаи васлу ҳиҷрон хубиву бадӣ, тухмат, бадбинӣ ва образҳои зиёди одамону ишқу ошиқӣ ва ғайра тавҷам омадааст. Абдурахмони Ҷомӣ дар достон аз сюжети дар Куръон омада берун нарасидааст ва ҳамаи 101 ояти сураи Юсуфро ба таври мушаххас мавриди истифодаи бадеӣ қарор додааст.

Боби дувуми диссертатсия “Таҳлили муқоисавии ғоя ва симоҳои марказии достонҳои “Юсуф ва Зулайхо”-и Ховари Шерозӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ” номида шуда, аз чаҳор фасл фароҳам омадааст. Фасли якуми боби дуюм “Таҳлили ғоявии достонҳои Ховари Шерозӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ” унвон дорад.

Достонҳои Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ асарҳои мустақил буда, сюжет ва ғояи худро доранд. Достонҳои “Юсуф ва Зулайхо”-и Ховарӣ ва Ҷомӣ, ки дар давраҳои мухталифи таърихӣ эҷод шудаанд, қиссаи рӯзгори ибратбахши пайғамбару пешво ва шахсияти барҷастаи таърихӣ Юсуфро, ки зикраш дар китобҳои Библия ва Куръон омадааст ва саҳифаҳои қасас-ул-анбиёҳоро зеб додааст ва дар таркиби тафсириҳои машҳури форсии тоҷикӣ, ба мисли “Тарҷумаи “Тафсири Табарӣ”-и Абӯҷаъфар Муҳаммад ибни Ҷарири Табарӣ, “Кашф-ул-асрор”-и Рашидуддин Абулфазли Майбӯдӣ, “Тафсири Сурободӣ”-и Абӯбакр Атиқи Нишопурӣ, “Тафсири Хусайнӣ”-и Хусайн Воизи Кошифӣ ва дигар ҷойгузин шудааст, бозгӯӣ мекунанд. Ховарӣ ва Ҷомӣ дар қисматҳои муқаддимавии достонҳо, ки бевосита ба сюжети қисса дахл надоранд, ҳангоми баёни матлабҳои асосӣ ва ҳадафҳои эҷодии худ, ғояи асосии достонҳоро муайян мекунанд. Ғояи асосӣ ва марказии достонҳои “Юсуф ва Зулайхо”-и Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Ҷомиро ғояи иҷтимоии адолатталабӣ ва панду андарз додан ба подшоҳ ва ҳокимони замонашон ва ваҳдати вучуд ташкил медиҳад. Ин нуқта аз аввали достонҳо ба назар мерасад, ки Ховарии Шерозӣ дар боби алоҳидаи “Дар сабаби назми ин китоб...”, достонашро ба шохзодаи қочор Маҳмуд Мирзо бахшидааст:

Зи навинони бофарҳангу тамкин,
Надонам ақд бандам бар кадомин?
Бигуфто қадри ин ганчи маъонӣ,
Надонад ҷуз малик Маҳмуди сонӣ.
Калиди ихтиёри ганчи мақсуд,
Замона дод бар дасти ду Маҳмуд.
Яке зад навбати шохӣ ба Ғазнӣ,
Яке кӯси балоғат кӯфт дар Рӣ ¹ (14, 34).

Абдурахмони Ҷомӣ дар боби “Дар тамаддӯхи султонӣ...”, достонашро ба подшоҳи вақт Султон Хусайни Бойқаро бахшида, дар байтҳои зерин чунин фармудааст:

Дар ин айн он ки чун инсони айн аст,
Ҷаҳони мардумӣ Султон Хусайн аст.
Ба зери ин хамида тоқи мино,
Ду чашми одамият з-ӯст бино.
Зи рӯи ӯст равшан чашми олам,
Ба бӯи ӯст гулшан хоки одам (3, 141).

Ҳар ду шоир ғояи таблиғи шохӣ одил ва адолатпарварро орзу доранд ва тадриҷан дар мавриди кушодани образҳои Юсуф ва Зулайхо ба баррасии масъалаҳои ваҳдати вучуд, парастии Худои ягона, густариши дини ислом ва ғайра мерасанд.

Агар Ховарӣ дар достони худ танҳо ба шахсияти шохзодаи қочор Маҳмуд Мирзо тавачҷӯх дошта бошад, Ҷомӣ ба ғайр аз подшоҳи замонаш Султон Хусайни Бойқаро ба Хоҷа Убайдуллоҳи Аҳрори Валӣ ва Алишери Навоӣ низ эътиמוד ва эҳтироми махсус дорад. Ҷомӣ дар достонаш аз нигоҳи ғоя ба афкори ирфонии Хоҷа Аҳрори Валӣ, ки аз идеологҳои машҳури он замон буд ва худӣ Ҷомӣ яке аз пешвоёни бонуфузи тариқати нақшбандия маҳсуб мешуд, саҳт иродатманд аст ва ғояҳои тасаввуфи нақшбандияро дар достонаш матраҳ кардааст.

¹ Дар ин ҷо калимаи «Рӣ» шакли кӯтоҳшудаи шаҳри Рай аст, ки ба талаби кофия шоир чунин истифода кардааст. (Шарҳи муаллиф)

Юсуф ҳамчун образи марказии достонҳои Ховарӣ ва Ҷомӣ ҳамчун пайгамбарзода, ҷавони дорои одоби ҳамида ва баъдан ба азобу уқубат гирифтورشуда, вале ҳамеша тарафдори ғояи поки динии яктопарастӣ ва ваҳдати вучуд тасвир шудааст. Ховарӣ ва Ҷомӣ дар достонҳояшон сюжети дар Қуръон бударо бозгӯӣ карда, ба он иловаҳо намудаанд ва достонҳояшонро дар асоси талаботи дини Ислом таҳия кардаанд. Ҳангоми таҳлили достонҳо ба назар мерасад, ки муаллифони достонҳо ғояи бартарии дини Исломо бар бутпарастӣ тарҷех додаанд, яъне Зулайҳои бутпараст барои ишқи покаш ба Юсуф аз бутпарастӣ даст қашида, рӯй ба ислом меоварад. Ин нуктаҳо дар ҳар ду достон якранг тасвир шудаанд.

Ҳасли дувуми боби дуюм “Таҳлили симоҳои марказии достони Ховарии Шерозӣ” унвон дорад.

Дар достони “Юсуф ва Зулайҳо”- и Ховарии Шерозӣ образҳои зиёд мавриди истифодаи шоир қарор гирифтаанд, ки ҷараёни хати сюжет ба фаъолияти онҳо вобастааст. Аз ин миён образҳои Юсуф, Зулайҳо, Яқуб, Молики Заър, дояи Зулайҳо образҳои аввалиндараҷа ва образҳои падари Зулайҳо, Азизи Миср, аҳолии Миср, бародарони Юсуф, Ҷабраил (фаришта), Малик Райён образҳои дувумдараҷа ва расулони (фиристодагон) ҳар диёр, расули падари Зулайҳо, ҳамшираи Юсуф, гург, аъробӣ, харидорон, канизони Зулайҳо, суратгарони Чин, кӯдаки семоҳа, занони Миср, сарҳангон, зиндониён, соқӣ ва хонсолор образҳои лаҳзавӣ мебошанд. Зарур ба таъкид аст, ки Ховарии Шерозӣ дар нигоштани образи мазкур аз симои Юсуфи дар китоби Қуръон омада берун нарафта, вежагиҳои динии ӯро нигоҳ доштааст. Ховарӣ на ҳама рафтори Юсуфро нишон дода, кӯшиш кардааст, ки асосан хислати рафтори Юсуфро аз ҷиҳати фароғирии мавзӯҳои ахлоқӣ ва динӣ бозгӯӣ кунад. Ховарии Шерозӣ симои Юсуфро дар байтҳои зерин хеле зебо ва мафтункунанда тасвир мекунад:

Ки Юсуф маҷмаъи оёти хубӣ,
Чу гашташ сарви қомат рашки тӯбӣ.
Фузун аз чордах маҳ шуд ҷамолаш,
Ҳанӯз аз чордах нағзашта солаш,
Рухаш ойинаи симои биниш,
Қадаш сарви риёзи офариниш.
Ҷамолаш мазҳари анвори шоҳӣ,
Гирифта ҳуснаш аз маҳ то ба моҳӣ (14, 107).

Фаъолияти Юсуф баъд аз ҳоб дидан, ки ёздаҳ ситора ва офтобу маҳтоб ба ӯ сачда қарданд, оғоз мешавад. Дар достони Ховарӣ образи Юсуф зиёдтар пирохани динӣ гирифта бошад ҳам, баъд аз ҷавру ҷафои зиёд дидан оҳиста-оҳиста кушода гашта, фаълтар мегардад. Ховарӣ симои Юсуфро мувофиқи муҳити иҷтимоии ҳамон замон тасвир кардааст, ки ӯ дар аввал орому ботамкин аст, ҳеҷ амалро мустақилона иҷро намекунад, танҳо ба хости Худованд таъя дорад. Образи Яқуб дар достон дар ду маврид фаъолият нишон медиҳад:

1. Аз замони таваллуди Юсуф то бо роҳи макру фиреб аз назди падар бурда, ба ҷох афкандани ӯ ва нолаву фарёди Яқуб дар байтулҳзон.

2. Баъд аз огоҳӣ ёфтани Яқуб аз ҳоли Юсуф тавассути марди аъробӣ ва ба даъвати Юсуф ба Миср омадани ҳонадони Яқуб ва воҳӯрии падару писар.

Зулайҳо дар радифи Юсуф яке аз фаълтарин образҳои достони Ховарии Шерозӣ мебошад, ки аз ибтидо то интиҳои хати сюжет фаъолият дорад. Ховарӣ

Зулайхоро ба “ахтар”, “парирӯ”, “гилаш аз тинати қудсӣ сиришта”, “покдоман мисли фаришта” ва аз “хурони бихиштӣ зеботар” тасвир кардааст:

Зулайхо ном ўро духтаре буд,
Ки дар бурчи сабоҳат ахтаре буд.
Карашма хоназоди чашми масташ,
Парирӯёни олам пойбасташ.
Гилаш аз тинати қудсӣ сиришта,
Ба доман пок афзун аз фаришта.
Фузун сад раҳ чамол аз ҳуриинаш,
Зи ҳуриин ҳазорон офаринаш (14, 41).

Дар достони Ховарии Шерозӣ дар қатори образҳои аввалиндараҷа, ба мисли Юсуф, Зулайхо, Яъқуб, дояи Зулайхо, образҳои дувумдараҷа амал мекунад, ки инкишофи хати сюжети дoston ба амалу ҳаракат ва фаъолияти онҳо низ вобастааст. Ба қатори образҳои дувумдараҷа метавон образҳои падари Зулайхо, Азизи Миср, Молики Заър, бародарони Юсуф, аҳолии Миср, Ҷабраил (фаришта), подшоҳи Миср-Малик Райёно дохил кард. Образҳои расулони ҳар диёр, расули падари Зулайхо, ҳамшираи Юсуф, гург, марди аъробӣ, харидорон, канизаки Зулайхо, суратгирони Чин, кӯдаки семоҳа, ки ба бегуноҳии Юсуф гувоҳӣ додааст, қанони мисрӣ, сарҳангон, зиндонӣён, соқии подшоҳ ва хонсолори подшоҳ аз образҳои лаҳзавӣ мебошанд. Ҳарчанд ин образҳо лаҳзавиянд, вале дар қушоиши характери баъзе образҳо, фаъл гардидани онҳо ва пур кардани хати сюжети дoston муҳиманд.

Фасли сеюми боби дуоми диссертатсия “**Таҳлили симоҳои асосии достони Абдурахмони Ҷомӣ**” номида шудааст.

Ҳаёти иштироккунандагон дар достони “Юсуф ва Зулайхо”-и Абдурахмони Ҷомӣ, ки хатти сужети асар ба фаъолияти онҳо вобаста аст, зиёданд, вале асоситарин ва фаълтарини онҳо Юсуф ва Зулайхо мебошанд. Падари Юсуф-Яъқуб, бародарони ӯ, сардори қорвон-Молик, падари Зулайхо, доя, Азизи Миср, подшоҳи Миср, қанони Миср, меъмор, мусаввир, духтаре аз қавми Од бо номи Бозға ва ғайра асосан барои тақмили симои Юсуф ва Зулайхо нигаронида шудаанд ва гоҳе фаълӣ нишон медиҳанд зуд нопадид мегардиданд. Образи Юсуф дар достони Ҷомӣ бо ҳама зебоии зоҳирӣ ва ботинияш тасвир гардида, саҳт пойбанди дин аст ва бе хости Худованди яқо ягон амалро иқро намекунад, оқилу доност, ки аз ибтидои ҳар қор фарқомашро мебинад. Дар достони Ҷомӣ Зулайхо аз фаълтарин чехра, қушотарин шаҳсият, қолибтарин симо ва зеботарин зан аст. Дар роҳи ишқи Юсуф Зулайхо аз қон ва дину ойини худ низ гузар мекунад ва аз нигоҳи гоӣ ваҳдати вуқуд ӯ солиқеро мемонад, ки барои расидан ба васли маъшук аз ҳама қиз гузар карда, танҳо симои зоти Ҳақро мебинад ва дар роҳи васли ӯ ягон қизе садди роҳ шуда наметавонад. Образи Зулайхоро дар бобҳои охири достони Ҷомӣ, баъд аз бо дуои Юсуф қавониву зебой ёфтан, ба висоли ӯ расидан ва баъди даргузашти Юсуф парешон мебинем, ки ӯ ба қичрон тоб наоварда, худро қӯр мекунад. Ин усули тасвирсозӣ аз муассиртарин лаҳзаҳост, ки дар дostonҳои дигари «Юсуф ва Зулайхо», ҳусусан дар достони Ховарии Шерозӣ ба назар намерасад. Лаҳзаи муассири дигари дoston он аст, ки баъд аз марги Зулайхо ўро дар паҳлӯи Юсуф ба ҳок месупоранд:

Зи гарди фурқаташ рух пок карданд,
Ба қанби Юсуфаш дар ҳок карданд.
Надида ҳаргиз ин давлат пас аз марг,
Ки ёбад суҳбати қонон пас аз марг (3, 363).

Образҳои Яъқуб, падари Зулайхо - Таймус, бародарони Юсуф, аммаи ӯ, дояи Зулайхо, подшоҳи Миср, Молик, корвониён, Азизи Миср, устоҳову наққошон, зиндониён аз симоҳое ҳастанд, ки дар достони Абдурахмони Ҷомӣ хатти сужети дostonро пурра мекунанд ва фаъл тасвир нагардидаанд, аммо то чое нақшero иҷро мекунанд, ки мавзӯи дoston муассир гардад. Образи падари Юсуф - Яъқуб баъд аз он ки Юсуфро аз хонаи хоҳараш меорад, хоби Юсуфро мешунавад ва бародаронаш бо фиреб ӯро аз наздаш ба саҳро мебаранд, дигар дар дoston фаъолият надорад, аммо дар достони Ховарӣ Шерозӣ образи Яъқуб хеле фаъл аст.

Фасли чаҳоруми боби дууми диссертатсия **“Таҳқиқи қиёсии симоҳои марказии дostonҳои Ховарӣ Шерозӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ”** номида шудааст.

Таҳлили образҳои марказии дostonҳои Ховарӣ ва Ҷомӣ нишон доданд, ки дар маркази диққати ҳар ду шоир муҳаббат ва ишқи Илоҳӣ мақом ва ҷойгоҳи марказӣ дорад, ки ин нукта аз ғояи асарҳо маншаъ мегирад. Ҷомӣ ҳамчун шоир аз пешвоёни тариқати нақшбандия мебошад, ки хатман ғоя ва афкори тасаввуфи нақшбандиро дар осораи тарғиб ва ташвиқ кардааст.

Дар достони Ховарӣ дар баробари тарғиби ишқи Илоҳӣ бозгӯии масъалаҳои ишқи заминӣ, дар мисоли муҳаббати саҳти падар- Яъқуб ба Юсуф тасвир шудааст. Дар ҳар ду дoston дар тасвири образи Юсуф бисёр масъалаҳо аз асосҳои динии мусулмонӣ ба назар мерасад. Юсуф дар достони Ҷомӣ дар хурдӣ аз худ сифатҳои ғайриоддӣ зоҳир мекунад, ки ин хислатҳо дар достони Ховарӣ низ айнан омадааст. Аз ҷумла, хоби ғайриоддӣ дидани ӯ ва ин хобро ба падар гуфтан ва эҳсос кардани пешомади пайғамбарӣ. Дар достони Ховарӣ ҳангоми ба ҷоҳ афкандани бародарон ба ёрии Юсуф фаришта Ҷабраил ба сурати падараш Яъқуб мерасад ва ба ӯ ёрӣ медиҳад. Дар ҷоҳ Ҷабраил бо Юсуф муқолима мекунад ва ба ӯ муждаи аз ин варта раҳо шуданиаш ва ба муқозот расидани бародаронашро меғӯяд, ки ин нуктаҳо дар достони Ҷомӣ дида намешавад. Дар симои Юсуф Ховарӣ ва Ҷомӣ то дараҷае образи муқаддасро тасвир кардаанд, ки ӯ аз ҷониби Худованд ба замин ҳамчун рӯҳи поқ муқаддас фиристода шудааст, ки ба ӯ ҳама мушкилиҳо тавассути мурочиати бевоситаи ӯ ба Худованд осон мегардад. Ин нуктаҳо ҳангоми ба тӯҳмат гирифтӣ кардани Юсуф аз ҷониби Зулайхо ва ғувҳои кӯдаки семаҳа, ки дар достони Ховарӣ ба назар мерасад ва дар достони Ҷомӣ дида намешавад ва ҳангоми ғурехтани Юсуф аз хонаҳои ойинабандии Зулайхо, ки дар ҳар ду дoston ба мушоҳида мегирем, ба хости Худованд кушода шудани дарҳои баста амалӣ мегардад, ки иҷрои ин амал на ба ҳама даст медиҳад. Дигар аз саҳнаҳои ҷолиб, ки дар симои Юсуф дар ҳар ду дoston мебинем, ин хобҳои зиндониён ва подшоҳи Мисрро дуруст таъбир кардани Юсуф аст, ки ҳар ду шоир дар дostonҳояшон ҳамгун тасвир кардаанд.

Образи Зулайхо назар ба Юсуф дар ҳар ду дoston хеле фаъл аст. Фаъолиии Зулайхо дар он зоҳир мегардад, ки ӯ барои расидан ба висоли Юсуф ба ҳама қор қодир аст, аз ягон нақшаи қашидааш даст намекашад, ҳамаи мушкilot ва монеаҳоро паси сар мекунад, аз шиддати ишқ занҷирбанд мешавад, аз дороиву сарвати худ маҳрум мегардад, барои расидан ба васли Юсуф Зулайхо ҳозир аст, ки шавҳари худ Азизи Мисрро заҳр дода кушад ва ғ., ки ин амалҳои ӯ ишқи заминиро бозгӯӣ мекунанд. Ин матлабҳо дар дostonҳои Ховарӣ ва Ҷомӣ ҳамгун тасвир шудаанд. Образи Зулайхоро дар ҳар ду дoston баъд аз бут шикастан ва қалимаи тавҳид ба забон овардан ҳамчун ифодагари ишқи Илоҳӣ мебинем, ки ӯ танҳо машғули тоату ибодат аст. Дар достони Ховарӣ ба образи Яъқуб шоир назари хос дорад. Аммо дар достони Ҷомӣ образи Яъқуб қамфаъолият аст. Дар дostonҳои Ховарӣ ва Ҷомӣ

образҳои Малик Райён, Малик Таймус, Азизи Миср дар лаҳзаҳои зарурӣ барои муассиртар гардонидани ҳатти сюжет истифода мешаванд ва он қадар ғаёл нестанд, аммо бо иштироки ками худ сюжетро рангинтар мегардонанд.

Боби сеюми диссертатсия «**Веҷаҳои услубӣ ва бадеии дostonҳои «Юсуф ва Зулайхо»-и Ховарӣ Шерозӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ**» унвон дорад ва аз шаш фасл иборат аст. Фасли якуми боби сеюм «**Мухтаво ва устухонбандии дostonҳои ҳамном ва монандиву фарқи онҳо**» ном дорад.

Ҳар ду дoston аз нигоҳи устухонбандӣ комилан асари мустақили бадеӣ буда, дар пайравии бевоситаи ягон шоир гуфта нашудаанд, аммо ҳам Ховарӣ ва ҳам Ҷомӣ ба шоирони гузашта эътимод ва эътироф доранд, ки сюжети ин қиссаи машҳурро ба риштаи назм кашидаанд. Достони Ховарӣ аз нигоҳи ҳаҷм нисбат ба достони Ҷомӣ калонтар аст ва аз 6795 байт иборат аст ва достони Ҷомӣ аз 4032 байт иборат аст. Достонҳои Ховарӣ ва Ҷомӣ аз нигоҳи вазн монанди ҳам буда, дар вазни ҳазачи мусаддаси мақсур, ки аз рукнҳои мафойлун-мафойлун-мафойл (ду бор дар як байт), ки схемааш:

V--- V--- V--

V--- V--- V-- , аст, иншо шудаанд.

Достони Ховарӣ аз муқаддима ва 180 боб ва достони Ҷомӣ аз 74 боб фароҳам омадаанд. Миқдори байтҳо дар бобҳои ҳар ду дoston тақрибан якхела буда, дар маҷмӯъ аз 16 то 25 ва 40 байтиро ташкил медиҳанд. Унвони бобҳои достони Ховарӣ мушаххас баён гардида, бевосита ба мавзӯ ва ҳадафи он ишора мекунанд, масалан: “Дар ҳоб дидани Зулайхо Юсуфро ва фирефтаи ҷамоли ӯ шудан дар навбати аввал”, “Рӯзгор гузаронидани Зулайхо дар муфориқати Юсуф алайҳиссалом”, “Рафтани ихвон аз Миср ба Канъон” ва ғайра.

Дар “Юсуфу Зулайхо”-и Ҷомӣ низ номи бобҳо ифодагари мазмуни дoston аст, ки воқеан шоирона номгузорӣ шудаанд ва истифодаи унсурӣ саҷъ, ба назар мерасад, чунки дар асри ХУ унсурҳои насри қофиядор роиҷ буд. Бисёре аз бобҳои дoston бо ибораҳои зебои қофиядори шоирона, мисли: “Дар баёни он ки ҳар як аз ҷамол ва ишқ мурғест аз ошёнӣ ваҳдат pariда ва бар шохсори мазоҳири қасрат орамида, агар навои иззати маъшукест аз он ҷост ва агар нолаи меҳнати ошиқест, ҳам аз он ҷост”, “Нахли баёни фазилати ишқ бастан ва шохчаи оғози сабаби назми китоб ба он пайвастан” ва ғайра нигошта шудаанд.

Оғози бисёр бобҳои достони Ҷомӣ бо мисраҳои хеле ҷолиб сар мешаванд, ба мисли: “Суханпардозӣ ин ширин фасона”, “Гухарсанҷони дарёи маонӣ”, “Суханпардозӣ ин кошонои роз” ва ғайра, ки қисмати саршавии бобҳои достони Ховарӣ низ бо мисраҳо, шохбайтҳо ва паёми зебое шурӯъ мешавад, ба мисли: “Биё, эй ҳома, эй мушкиншамома”, “Биё, эй Ховари ро зеби нома”, “Куҳан афсонасанҷи ин хикоят”, “Куҳан саҳронаварди дашти эҷод”, ва ғайра, ки воқеан ҷолибанд. Боби алоҳидае бо унвони “Достони духтари Бозға ном аз насли Од, ки ба молу ҷамол назири худ надошт ва ғойбона ошиқи ҷамоли Юсуф шуд”, дар достони “Юсуфу Зулайхо”-и Ҷомӣ омадааст, ки ин нукта дар достони Ховарӣ ба назар намерасад ва як фарқи дигар дар мухтаво ва устухонбандии дostonҳо мебошад.

Ховарӣ мавзӯи қиссаро ба тафсил бозгӯӣ карда, кӯшиш кардааст, ки бештар симои Яқуб ва баъд Юсуфро баррасӣ намояд, ки ин шеваи ҳоси баёни шоир аст. Як фарқи дигари дostonҳои Ховарӣ ва Ҷомӣ дар он аст, ки пас аз муқаддима ва бобҳои анъанавӣ баёни сюжети достони Ховарӣ бо номи “Ниқоби ихтифо аз чехраи аҳволи

Зулайхо гушудан ва шарҳи кайфиёти ҳоли ӯро ба тадриҷ боз намудан” аз васфу ситоиши Зулайхо оғоз мешавад:

Биё, эй хома, эй дерина ҳамроз,
Маро маҳрам бар аз дергаҳ боз.
Кунун шуд вақти он, эй ёри дамсоз,
Кунӣ аз моҳи Мағриб қисса оғоз.
Зи аҳволи Зулайхо роз гӯӣ,
Ҳадиси ӯ ба ёрон боз гӯӣ (14, 40-41).

Дар достони Ҷомӣ баёни сюжет бо боби “Достони шамъи ҷамоли Юсуфӣ дар шабистони ғайб афрӯхтан ва парвонаи дили одамро ба мушоҳадаи фуруғи он сӯхтан” аз баёни зебоии Юсуф оғоз мегардад:

Гухарсанчони дарёи маъонӣ,
Варақхонони ваҳйи осмонӣ...
Ба чашмаш Юсуф омад чун яке моҳ,
На маҳ, хуршеди авҷи иззату ҷоҳ.
Чу шамъи анҷуман з-он шамъи мумтоз,
Миёни шамъ шамъосо сарафроз (3, 151-152).

Дар достонҳои Ховарӣ ва Ҷомӣ бобҳои шубонӣ кардани Юсуф, аз шубонии Юсуф дилгир шудани Зулайхо ва хоҳиш кардани ӯ, ки Юсуф дигар шубонӣ накунад, се маротиба хоб дида ба Юсуф дил додани Зулайхо ва мунозара байни образҳои достонҳо, хусусан Юсуф бо Зулайхо ва дигарон ҳамгун ба назар мерасанд.

Дар достони Ховарӣ дар ду маврид фасли алоҳидае бо номи “Дар тамсил гӯяд”, ки тамсили аввал аз 27 байт ва дувум аз 17 байт иборатанд, оварда шудааст, ки ин нукта дар достони Ҷомӣ ба назар намерасад. Мавзӯҳои дар хонаи Азизи Миср будани Юсуф, тарбияи вай, изхори Зулайхо муҳаббати худро ба Юсуф, ин матлабро қабул накардани Юсуф, рафтани дояи Зулайхо назди Юсуф, фиристодани Зулайхо Юсуфро ба боғ ва канизаконе чанд, ки Юсуф ба онҳо ҳусни таваҷҷӯҳ намояд, маслиҳати Зулайхо ба доя барои сохтани хонаи ойинабандишуда баҳри ҷалби Юсуф, хондани Зулайхо Юсуфро ба он хона ва дар хонаи ҳафтум умеди васл хостан ва истиҳолаву гурехтани Юсуф, даридани пирокан ва ба дар ҳозир шудани Азизи Миср ва аз воқеа огоҳ шудан, талаби Зулайхо ва бо тухмат зиндонӣ кардани Юсуф ва гувоҳии тифли ширхора аз бегуноҳии Юсуф, имтиҳони Зулайхо аз таънаи занони Мисрӣ ва ба ҷои турунҷ даст буридани онон ва дар охир бо тухмат зиндонӣ шудани Юсуф ва пушаймон гардидани Зулайхо пайихам, дар бобҳои дигари достонҳои ҳамном бо як тахайюли барҷастаи бадеӣ баён гардидаанд. Қисмати ҷамъбастии достонҳои Ховарӣ ва Ҷомӣ бо бобҳои шикоят аз фалак ва хатми китоб ба охир мерасанд, ки то дараҷае монандӣ доранд.

Фасли дуюми боби сеюм **“Монандӣ ва фарқ дар чехраофаринӣ ва тасвирсозӣ”** унвон дорад. Дар ҳар ду достон оғози фаъолияти образҳои асосӣ – Юсуф ва Зулайхо аз хоб дидан сар мешавад ва хоб ва хоббинӣ яке аз хатҳои хунарии муҳим дар ин достонҳо мебошад. Аммо ҳобе, ки ҳам Юсуф ва ҳам Зулайхо мебинанд, аз хобҳои оддӣ нест ва ин хобҳо тақдир ва таърихи оянда ва пешомади рӯзгори ин ду нафарро муайян мекунад. Ховарӣ ва Ҷомӣ аз шоирони чехраофар ва тасвирсозе мебошанд, ки ин ду симоро зебо, дилкаш, маъкул ва мақбул офаридаанд. Дар тасвири Ховарӣ чехраи Юсуф “маҷмаъи оёти хубӣ”, “қоматаш рашки дарахти тӯбӣ”, “рухаш ойинаи симои биниш”, “қадаш сарви риёзи офариниш” мебошад:

Ки Юсуф маҷмаъи оёти хубӣ,

Чу гашташ сарви қомат рашки тӯбӣ,
Рухаш ойинаи симои биниш,
Қадаш сарви риёзи офариниш (14, 107).

Ховарӣ дар байтҳои дигар зебоӣ ва муносибати Яъқубро ба Юсуф чунин бозгӯӣ кардааст:

Чамолаш мазҳари анвори шоҳӣ,
Гирифта ҳуснаш аз маҳ то ба моҳӣ.
Падарро қиблаи ҷон рӯи ӯ буд,

Мудомаш рӯи вай бар сӯи ӯ буд... (14, 107), чунин ва аз ин зиёдтар тасвир шудааст. Ховарӣ ба офаридани чехраи Юсуф таваҷҷуҳи махсус дорад, чунки чараёни минбаъдаи воқеаҳои дoston ба фаъолияти ӯ вобаста аст.

Дар дostonи Ҷомӣ низ Юсуф шахси таърихӣ, пайғамбарзода, дар кӯдакӣ хеле зебо, баъд ҷавони ба тӯҳмат гирифторшуда, дар қабули ишқи Зулайҳо бомулоҳиза, босабру тамкин, дар роҳи парастии дину мазҳаби худ хеле устувор тасвир шудааст.

Зулайҳо аз чехраҳои дигари хеле фаъоли дostonҳо мебошад, ки ҳам Ховарӣ ва ҳам Ҷомӣ ба ин симои зебо ва дар роҳи ишқ кӯшову пӯё назару нигоҳи махсус доранд. Зулайҳо фарзанди шоҳи Мағрибзамин Малик Таймус мебошад ва духтари нозпарварди падар аст, ки тарбияи хуб дидааст ва дар хурдӣ ҳамчун тифли хеле зебост, ки дар сифати зебоияш Ховарӣ чунин гуфтааст:

Чу шуд даҳсола он моҳи духафта,
Зи маҳ бигашт ҳуснаш рафта-рафта.
Ба ҷилва ҳар кучо сарваш равон шуд,
Балои пиру ошӯби ҷавон шуд...
Ба тифлӣ бо камоли бениёзӣ,
Ба дил мекард машқи ишқбозӣ (14, 44).

Чехраи Зулайҳоро Ҷомӣ низ хеле зебо ва дилкаш офаридааст, ки ӯ “аз бӯстони латофат рӯида”- аст ва “баёзи гарданааш софитар аз оч” мебошад, яъне зебост:

Қадаш нахле зи раҳмат офарида,
Зи бӯстони латофат сар кашида.
Баёзи гарданааш софитар аз оч,
Ба гардан оварандаш охувон боч.
Бару дӯшаш зада таъна суманро,
Гул андар ҷайб карда пираҳанро (3, 158-159).

Чехраи Зулайҳо дар тасвири Ховарӣ ва Ҷомӣ баъд аз се маротиба хоб дида ба Юсуф дил бастан ва дар хоби сеюми ӯ гуфтани Юсуф, ки ӯ Азизи Миср аст ва макони зисташ Миср мебошад, серҳаракат гардида, бо нишондоди дояш ба амалиётҳои гуногун мегузарад. Зулайҳо ба Юсуф саҳт ошиқ аст ва аз ҳеҷ монеае намеҳаросад ва танҳо як мақсад дорад, ки ин висоли Юсуф аст.

Дар қисматҳои охири дostonҳои Ховарӣ ва Ҷомӣ чехраи Зулайҳоро оромтар мебинем, ки баъд аз риёзати зиёд ӯ ба мақсади худ мерасад. Чехраи Зулайҳо ҳам дар дostonи Ховарӣ ва ҳам Ҷомӣ дар аввал ба назар як зани ошиқпеша ҷилва мекунад ва тадричан симои як мурид ва солики роҳи Ҳақро мегирад, ки ин рафтори ӯ баъд аз бутшиканӣ, имон овардан ва рӯй овардан ба парастии Худованди яқто оғоз мегирад, ки ин нуктаҳо дар ҳар ду дoston монанд тасвир шудаанд. Чехраи Яъқуб дар дostonи Ҷомӣ нисбат ба дostonи Ховарӣ хира тасвир шудааст. Дар ҳар ду дoston чехраи Яъқуб ҳамчун пайғамбар, марди солору ботамкин, нисбат ба Юсуф хеле меҳрубон ва баъди нопадид шудани Юсуф сокини байтулэхзон тасвир шудааст, ки

сабрро пеша кардааст. Чехраҳои дигар, аз ҷумла бародарони Юсуф, дояи Зулайхо, Азизи Миср, зиндониён, корвониён, ва дигарон, ки дар достонҳо омадаанд, вобаста ба хатти сюжети асарҳо истифода шуда, барои хубтар кушодани чехраҳои марказии достонҳо ва ҷолибтар тасвир шудани рафтору амалиёти онҳо мавриди истифода қарор гирифтаанд.

Фасли сеюми боби сеюм **“Мавқеи хоб ва руъё дар достонҳои ҳамном”** ном дорад. Сахнаҳои асосии қиссаи “Юсуф ва Зулайхо” бар хоб вобастагӣ доранд, ки мундариҷаи достонҳои Ховарӣ ва Ҷомӣ қарор гирифтаанд. Ҳар хоб, ки дар достонҳо омадаанд, дар охир амалӣ мегарданд. Ин хобҳо, ки дар достонҳо ва умуман дар мазмуни қисса омадааст, аз Библия ва Қуръон ибтидо мегиранд. Хоби дидаро таъбир ё бозгӯӣ кардан як навъи илм шинохта шудааст. Хоби Юсуфро падараш Яъқуб тафсир карда буд, вале Юсуф худаш хобро таъбир мекард ва яке аз фазилатҳои пайғамбарии Юсуф дар дуруст таъбир кардани хоб ва донандаи илми таъвил ва таъбир будани ӯст, ки ин хабар дар Қуръон омадааст (Қуръон, сураи Юсуф, ояти 6, сах.235) (10).

Тафлиси Абулфазл Хубайшӣ ибни Иброҳим дар рисолаи “Комил-ут-таъбир” хобҳоро ба чаҳор қисм тақсим намудааст:

1.Хоби омир, яъне фармондиханда. 2.Хоби зочир, яъне боздоранда.

3.Хоби мунзир, яъне бимдиханда. 4.Хоби мубашшир, яъне муждадиханда ё башоратдиханда (4, 115).

Аз рӯи тақсимоти Тафлиси хоби Юсуф ба қисмати чаҳорум – хоби мубашшир, яъне башоратдиханда мансуб аст, ки барои дар оянда ба дараҷаҳои баланд расидани Юсуф мужда додааст. Дар достони Ховарӣ Шерозӣ ҳашт хоб омадааст: 1.Се хоби Зулайхо. 2. Хоби Юсуф. 3. Хоби Молики Заър. 4. Хоби хонсолор ва соқӣ. 5. Хоби подшоҳи Миср. 6. Хоб дидани Юсуф падару модарашро. Дар достони Абдурахмони Ҷомӣ ҳафт хоб оварда шудааст: 1.Се хоби Зулайхо. 2. Хоби Юсуф. 3. Хоби муқаррабони подшоҳи Миср (соқӣ ва хонсолор). 4. Хоби подшоҳи Миср. 5. Хоб дидани Юсуф падару модарашро.

Ҳам дар достони Ховарӣ ва ҳам Ҷомӣ Зулайхо се маротиба хоб дида, ба Юсуф ошиқ мешавад, яъне як хеланд, вале баёни тафсилоти хобҳо аз ҷониби шоирон ғуногунанд. Ҳар се хоби Зулайхо, ки дар достонҳои Ховарӣ ва Ҷомӣ омадаанд, ба ғуруҳи хобҳои мубашшир мансубанд ва Зулайхоро бовар мекунонанд, ки ӯ ба ояндаи нек ва муҳаббати Юсуф бовар кунад. Хоби дигари мубашшир, ки дар достонҳои Ховарӣ ва Ҷомӣ ҳамгун омадаанд ин хоби Юсуф аст, ки ӯ ёздаҳ ситора ва Моҳу Хуршедро бар хоб мебинад, ки ба ӯ сачда карданд ва ҳамин хоби Юсуф асоси мундариҷаи қисса аст, ки дигар хобҳо ва сахнаҳои ҷолиби ин қисса ба ҳамин хоб иртибот доранд. Дигар хоб, ки дар ҳар ду достон мавқеи муассир дорад ва барои тақомули образ, шахсият ва чехраи марказии достонҳои Ховарӣ ва Ҷомӣ - Юсуф муҳим аст, хоби подшоҳи Миср аст, ки тавассути ақлу хирад ва таъбиру таъвил кардани Юсуф амалӣ мешавад. Дигар хоб, ки дар ҳар ду достон омадааст, ин хоби зиндониён аст, ки Юсуф замони дар зиндон буданаш онҳоро дуруст таъбир кардааст. Ниҳоят, хоби охирин, ки дар достонҳои Ховарӣ ва Ҷомӣ бо унвонҳои “Дидани Юсуф алайҳиссалом падару модарӣ худро дар хоб ва масолат намудани ӯ вафоти худро аз Раббуларбоб” (дар достони Ховарӣ) ва “Хоб дидани Юсуф алайҳиссалом модар ва падарро ва аз Худои таъоло вафоти худ талабидан ва изтиробӣ Зулайхо” (дар достони Ҷомӣ) омадааст, ки мазмуни ин хобҳо дар Библия ва Қуръон нестанд.

Фасли чаҳоруми боби сеюми дисертатсия **“Мавқеи мунозира дар дostonҳои хамном”** унвонгузорӣ шудааст. Мунозира аз хатҳои дигари ҳунарист, ки дар дostonҳои Ховарӣ ва Ҷомӣ истифода шудаанд. Аз баррасии мунозираҳо дар ҳар ду дoston ба назар мерасад, ки Ховарӣ дар асараш дар чаҳор маврид мунозира ё муколимаи образҳои асосиро истифода карда, дар дигар бахшҳои мунозираҳои хурдро истифода намудааст, ки ин нуктаҳо дар баҳси доя бо Зулайҳо, баҳси бародарон бо якдигар барои куштан ё ба ҷоҳ афкандани Юсуф, баҳси зиёди Зулайҳо бо Юсуф барои қабули ишқи ӯ, мунозираи Азизи Миср бо Юсуф ҳангоми тӯҳмат задани Зулайҳо, мунозираи Юсуф бо зиндониён, бо подшоҳи Миср, бо занони Миср, бо бародаронаш, ки барои ғалла ба назди ӯ ба Миср омада буданд, бо падару модараш ҳангоми دیدани онҳо ва ғайра, ки дар дoston ҳамчун хатти ҳунарий ва услуби ҳунарий бамаврид ва барҷаста тасвир ва бозгӯӣ шудаанд. Ҷомӣ дар дostonаш дар шаш маврид мунозираи образҳои асосиро истифода карда, дар лобалои дoston мунозираҳои хурдро барои муассир гардидани суҳанаш ва ҷеҳраҳои дostonҳо ба кор бурдааст.

Аз баррасии истифодаи мунозираҳо дар дostonҳои Ховарӣ ва Ҷомӣ ба чунин натиҷа метавон расид, ки ҳар ду шоир ин навъи адабиро дар дostonҳояшон барои таҳрик бахшидан ба хатти сюжети асарҳо ва обурани бадеӣ додан ба дostonҳо истифода бурдаанд, чунки дар луғат мунозира маънои “рӯ ба рӯ гуфтугӯ кардан, баҳс намудан ва дар истилоҳ аз навъҳои адабист, ки мисли санъатҳои лафзиву маънавӣ ба суҳан ва рафтори образи асар муассирӣ мебахшад” (11, 75).

Фасли панҷуми боби сеюм **“Нома ҳамчун хатти ҳунарий дар дostonҳои хамном”** номида шудааст. Номаҳо дар дostonҳои Ховарӣ ва Ҷомӣ ҳамчун хатти ҳунарии шоирон истифода шудаанд, ки ҳар кадоми онҳо аз нигоҳи миқдор ва мазмун номаҳоро ба таври гуногун истифода кардаанд.

Дар дostonаш Ховарӣ дар шаш маврид номаро ба кор бурдааст, ки ин номаҳо чунин унвон доранд: “Дар даъват кардани он Сарвар ҳалоикро ошкоро ва нома навиштани ӯ ба атроф”, ки суҳан дар бораи номаи Пайғамбар Муҳаммади Мустафо меравад, номаи дигар “Нома навиштани Яъқуб ба Азизи Миср” аст, ки дар бораи боздошт кардани фарзанди Яъқуб Бинёмин аст ва номаҳои расулони давлатҳо, ки ба падари Зулайҳо навиштаанд ва дигар номаву паёмҳои хурд мавҷуданд, ки дар дoston ҳамчун хатти ҳунарий истифода шудаанд.

Дар дostonи Ҷомӣ ҳамагӣ як нома ба назар мерасад, ки он дар боби «Фиритодани падари Зулайҳо қосиде ба сӯи Азизи Миср ва арз кардан Зулайҳоро бар вай ва қабул кардани вай онро» дар чанд байте оварда шудааст, ки дар дoston ба шакли «паём» омадааст. Аз таҳлили номаҳо дар дostonҳои Ховарӣ ва Ҷомӣ ба назар мерасад, ки шоирон дар асарҳои худ номаҳоро, ки аз қисмати матнҳои адабиянд, барои муассирӣ ва ҷаззобияти суҷет истифода бурдаанд. Дар дostonҳои «Юсуфу Зулайҳо» номаҳо хеле кам истифода шудаанд, вале бо талаби хатти суҷети асарҳо ҳар шоир онро чун усули бадеӣ ба кор бурдаанд. Дар сарчашмаҳои асосии қисса, мисли Библия ва Қуръон, инчунин «Таърихи Табарӣ» намунае аз номаҳо вуҷуд надоранд ва онро шоирон баҳри тақвият бахшидани суҷети дostonҳои худ ҳамчун як ҷузъи ҳунарий мавриди истифода қарор додаанд.

Фасли шашуми боби сеюми дисертатсия **“Забон ва сабки дostonҳои Ховарӣ ва Ҷомӣ”** ном дорад. Дostonҳои Ховарӣ ва Ҷомӣ бо забони равони форсии тоҷикӣ ва сабки инфиродии ҳар шоир нигошта шудаанд. Аз нигоҳи сабк ҳар ду дoston ба сабки роиҷи хурсонӣ эҷод шуда, дарки мазмуну мӯҳтавои дostonҳо ягон мушкилӣ

надорад. Вожаву таъбирҳои арабӣ нисбат ба достони Ховарӣ дар достони Ҷомӣ, хусусан дар унвони бобҳо бештар ба назар мерасад. Хусни баён, истифодаи санъатҳои бадеӣ, хунари суҳанварӣ, истифодаи ҳоб ва руъё, мунозира ва нома ҳамчун хатти хунари асарҳо дар баёни ҳар шоир гуногун аст ва монандиҳо низ дорад.

А). Достони Ховарии Шерозӣ бо фарогирии мӯхтаво ва бандубасти бадеӣ асари мукамал аст. Ховарӣ мундариҷаи дostonро, дар асоси унсурҳои нақлу таҳния эҷод кардааст ва оғози саҳнаҳои асарро бо ифодаҳои «куҳан саҳронаварди дашти эҷод», «куҳан ғаввоси дарёи маъонӣ», «куҳан афсонасанҷи ин ҳикоят», «чунин қард аз суҳансанҷон ривоят» ва ғайра оғоз бахшидааст:

Куҳан саҳронаварди дашти эҷод,

Зи ҳоли раҳравон 3-ин сон хабар дод (14, 177).

Ховарӣ ҳамчун устои чехраофар ва тасвирсоз дар дoston аз санъатҳои лафзӣ маънавӣ, аз ҷумла, ташбеҳ, талмех, тавсиф, ташхис, муболиға, саволу ҷавоб ва ғайра фаровон истифода кардааст, ки ин санъатҳо сюжети дostonро рангин ва ҷолиб гардониданд.

Ташбеҳ аз санъатҳост, ки онро Ховарӣ дар баёни ҳоли ҳар як образи дoston истифода кардааст. Зулайҳо барои Ховарӣ беҳтарин ва зеботарин зани олам аст, ки барои тавсифи зебоии ӯ беҳтарин суҳанҳоро гуфтааст:

Танаш аз шираи ҷон парварида,

Лабаш аз лаълу марҷон офарида (14, 41- 42).

Дар сифати зебӣ, доной ва бофарҳангу тақводор будани Юсуф, ки хеле зебост чунин гуфтааст:

Ҷамолаш мазҳари анвори шохӣ,

Гирифта ҳуснаш аз маҳ то ба моҳӣ (14, 107).

Нидо дар достони Ховарӣ зиёд истифода шуда, оғози ҳар боб бо нидо ё хитобае сар мешавад, ки як навъ хусусияти даъватро низ дорад ва бо мисраҳҳои хеле ҷолиб оғоз мегардад:

Биё, эй хома, эй дерина ҳамроз,

Маро маҳрам ба роз аз дерғах боз (14, 83).

Зарур ба таъкид аст, ки Ховарии Шерозӣ дар достони худ воситаҳои дигари тасвири бадеӣ, аз ҷумла тавсиф ва саволу ҷавобро низ истифода кардааст.

Забони достони Ховарӣ раван ва аз тақаллуфоти арабӣ орист. Дар матни дoston ягон нуктаи нофаҳмо нест ва сабки баёни шоир хеле гуворост. Ҳарчанд дoston дар асри XIX эҷод шудааст, қариб ягон калима ё ибораи мисраҳҳои нофаҳмо надорад. Шоир дар дoston дар қатори калимаи ибораҳои зебову шинаяи забони форсии тоҷикӣ аз мақолу зарбулмасалҳо фаровон истифода бурдааст, ки забони баёни ӯро боз ҳам рангин ва муассир гардониданд, аз ҷумла:

Зи ихвони замонам дар амон дор,

Амон аз фитнаи оҳирзамон дор (14, 1),

ки ин ҷо шоир мақоли «Аз фитна дур доштан» - ро ба қор бурдааст.

Б). «Юсуф ва Зулайҳо»-и Абдурахмони Ҷомӣ низ бо услуби хос навиша шудааст ва аз ҷиҳати мӯхтаво, сюжет ва чехраофаринӣ асари мукамал аст. Достони Абдурахмони Ҷомӣ бо дostonҳои қабл аз ӯ эҷодгардида аз нигоҳи мазмун, сюжет ва истифодаи образҳо монандӣ дорад ва аз нигоҳи шаклу устуҳонбандӣ фарқ дорад. Дар достони Ҷомӣ сабки баёни қисса ва афсонаҳои халқӣ ба назар мерасад, ҷунки баёни ин сюжет ба фольклор ва қисса мансуб аст.

Достони Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ ба сабки роиҷи хуросонӣ нигошта шудаанд. Фарқи «Юсуфу Зулайхо»-и Ҷомӣ аз достони ҳамноми Ховарии Шерозӣ дар он аст, ки Ҷомӣ дар асараш бештар калимаву таъбироти арабиرو истифода кардааст, ки ин сабки шоирии Ҷомӣ аст ва дар ин бора донишманди эронӣ Абдулҳусайни Зарринқуб чунин гуфтааст: «Аз тақлиди сирф фаротар аст ва ба ривоёти арабӣ бештар така дорад» (1, 221).

Ҷомӣ мисли дигар шоирон дар достонаш барои зебоӣ ва нафосати сухани хеш аз воситаҳои гуногуни санъати бадеӣ, ки дар адабиёти форсии тоҷикӣ хеле зиёданд, истифода намудааст.

Абдурахмони Ҷомӣ санъати **ташбеҳро** қариб дар ҳар саҳифаи достон зиёд истифода кардааст. Ба байтҳои зер таваҷҷуҳ мекунем:

Миёнаш мӯй, бал к-аз мӯй нима,
Зи бориқӣ барӯ аз мӯй биме (3, 160).

Ҷомӣ дар сифати зебоии Юсуф низ ташбеҳоти ҷолибро истифода кардааст:

Кашида қомате чун тоза шамшод,
Ба озодӣ гуломаш сарви озод (3, 163).

Абдурахмони Ҷомӣ ҳангоми баёни зебоии симоҳои марказии достон Юсуф ва Зулайхо аз **тавсиф** низ зиёд истифода бурдааст:

Руҳи ӯ матлаи субҳи сабоҳат,
Лаби ӯ гавҳари кони малоҳат (3, 230).

Шоир дар нишон додани зебоии Юсуф аз **муболиға** истифода кардааст:

Ту Хуршедӣ, зи ораз парда бикшой,
Зи нури хеш оламро биёрой (3, 226).

Талмех яке аз санъатҳои дигари маънавист, ки дар достони Абдурахмони Ҷомӣ фаровон ба кор бурдааст.

Агар Мачнун на май 3-ин ҷом хӯрдӣ,
Кӣ ўро дар ду олам ном бурдӣ? (3, 147)

Ин ҷо ишора ба ривояти ба ишқи Лайлӣ гирифтӣ шудани Мачнун аст, ки дар боби ба ишқи Юсуф гирифтӣ шудани Зулайхо шоир барои тақвияти фикри худ истифода намудааст. Чунин намунаҳои талмех дар достони Абдурахмони Ҷомӣ хеле зиёданд.

Абдурахмони Ҷомӣ **тазодро** дар байтҳои зерини достон барҷаста истифода кардааст:

Зулайхо васлро меҷуст чора,
Вале мекард аз он Юсуф канора.
Зулайхо буд хун аз дида резон,
Вале мебуд аз ӯ Юсуф гурезон (3, 247).

Шоир санъати **саволу ҷавобро** барои ифодаи эҳсосоти қалбии симоҳои марказии достон истифода кардааст:

Бигуфто: « - Ку ҷавониву ҷамолат?»,
Бигуфт: « - Аз даст шуд дур аз висолат».
Бигуфто: « - Хам ҷаро шуд сарви нозат?»,
Бигуфт: « - Аз бори ҳаҷри ҷонгудозат» (3, 248-249).

Ҳамин тавр, Абдурахмони Ҷомӣ яке аз шоирони воқеан ҳунармандест, ки дар достони худ аз санъатҳои бадеӣ зиёд истифода кардааст, то суханаш зебову дилнишин бошад. Ҷомӣ, инчунин дар лобалои достонаш санъатҳои тавсиф, нидо ва

ғайраро дар мавридҳои гуногун истифода бурдааст, ки дар фаслҳои мухталифи диссертатсия онҳоро бозгӯӣ намудаем.

Достони «Юсуф Зулайхо»-и Ҷомӣ аз нигоҳи забон хеле ғанӣ, пурфасоҳат ва дорои луғати зиёди сермаъност. Баёни шинаму равони шоир аз байтҳои аввал диққатро ба худ ҷалб мекунад. Ҷомӣ дар дoston аз ибораҳои мачозиву таъбирҳо ва зарбулмасалу мақолҳо зиёд истифода кардааст.

Дар байти зерин мақоли «Дилро ба дил раҳест» мавриди истифода қарор ёфтааст:

Бале, донанд диле, к-огаҳ бошад,

Ки аз дилҳо ба дилҳо раҳ бошад (3, 253).

Радифҳои содаву таркибӣ, қофияҳои устувору зебо, вожаҳои сермаънӣ дар робитаи мустаҳкам дар достони Абдурахмони Ҷомӣ хеле зиёд истифода шудаанд.

Дар интиҳоби мавзӯ, баррасии мазмун, сохтани сахнаҳои ҷолиб, серҳаракатии симоҳои марказии дoston, дар роҳи ишқ кӯшо будан, то висол ҷадал намудан ва аз забон устодона қор гирифтани ҳамчун ҳунари шоирии Ҷомӣ ба ҳубӣ ба назар мерасад. «Юсуф ва Зулайхо»-и Ҷомӣ аз асри XV сар карда, то ибтидои асри XX мавриди татаббӯ ва пайравии шоирони зиёд қарор гирифтааст.

Таҳқиқи мавзӯи «Юсуф ва Зулайхо»-и Ховарии Шерозӣ ва муқоисаи он бо достони ҳамноми Абдурахмони Ҷомӣ дар диссертатсия моро ба чунин **хулосаҳо** овард:

1. Қиссаи «Юсуф ва Зулайхо» яке аз қиссаҳои сайёр мебошад, ки дар фолклори яҳудиён шакл гирифта, ба таркиби китобҳои муқаддаси Библия (бобҳои 37-50) ва Қуръон (сураи 12, сураи «Юсуф») ворид гардидааст. Вуруди қиссаи «Юсуф ва Зулайхо» ба адабиёти хаттии форсии тоҷикӣ тавассути Қуръон амалӣ гардидааст. Сюжети қиссаи «Юсуф ва Зулайхо» баъд аз Қуръон дар таркиби китобҳои «Таърихи Табарӣ» ва «Тарҷумаи «Тафсири Табарӣ» ба назар мерасад ва дар адабиёти хаттии форсии тоҷикӣ якҷанд лаҳзаҳои ин қиссаро бори аввал дар ашъори Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ ба мушоҳида мегирем.

2. Лаҳзаҳои гуногуни қиссаи «Юсуф ва Зулайхо» баъд аз ворид шудан ба таркиби осори фолклорӣ дар таркиби адабиёти хаттии форсии тоҷикӣ дар дохили дубайтиҳо, рубоӣҳо, қитъаҳо ва ғазалҳо ба назар мерасад ва ҳамчун достони алоҳида бори аввал дар қарни IX аз ҷониби шоирон Абулмуайяди Балхӣ ва Бахтиёрӣ анҷом пазируфтаанд, ки аз ин дostonҳо то замони мо танҳо ном мондааст. Ҳамчун достони алоҳидаи мустақил, ки ба шакли пуррааш то замони мо расидааст, ин дostonи мансуб ба Абулқосими Фирдавсӣ мебошад,

3. Сарчашмаи эҷоди дostonҳои Ховарӣ ва Ҷомӣ китобҳои Қуръон ва тафсириҳо мебошанд, аммо ҳар шоир мустақилона асарашро эҷод кардааст.

4. Мирзо Фазлуллоҳ Ховарии Шерозӣ дар асри XIX достони «Юсуф ва Зулайхо»-ро навиштааст, ки як навъ ҷавоб ба достони Ҷомӣ мебошад, чунки дар ду боби «Сабаби назми китоб...» Ховарӣ даъво кардааст, ки бо Ҷомӣ ҳампанча шавад. Достони Ховарӣ бо достони Ҷомӣ аз нигоҳи сюжет ва вазн ҳамгун аст, вале аз нигоҳи ҳаҷм ва устухонбандӣ фарқ дорад.

5. Аз нигоҳи ғоя дар дostonҳо фарқияти ғоявӣ ба назар мерасад, аз ҷумла, Ховарии Шерозӣ, ки худ пайрави мазҳаби шиъӣ аст, дар дostonаш боби алоҳидаеро аз ғайбӣ пешвои мазҳаби шиъӣ Алӣ ибни Абиталиб оварда, баъзе аз нуктаҳои мазҳаби шиъиро тарғиб кардааст. Абдурахмони Ҷомӣ, ки яке аз пешвоён ва ҷонибдори тариқати Нақшбандияи тасаввуф аст, боби алоҳидаеро дар дostonаш ба

Хоча Ахрори Валӣ, ки устои маънавии Қомӣ мебошад, бахшида, марому маслаки тариқати нақшбандияро тарғиб кардааст.

6.Хоб ва руъё дар достонҳои Ховарӣ ва Қомӣ ҳамчун хатти ҳунари истифода шудаанд, ки ин хобҳо аз Библия ва Қуръон сарчашма гирифта, дар достони Ховарӣ 8 хоб ва дар достони Қомӣ 7 хоб оварда шудаанд, ва оғозу анҷоми достонҳо марбут ба ҳамин хобҳо мебошанд.

7.Дар достонҳои Ховарӣ ва Қомӣ нома ва мунозираҳо низ ҳамчун хатти ҳунари истифода шудаанд, ки барои ҷолиб тасвир кардани воқеаҳо ва саҳнаҳои сюжети достон ба кор рафтаанд ва дар достони Қомӣ нисбат ба достони Ховарӣ мунозира бештар истифода шудааст. Дар достони Қомӣ номаҳо як маротиба ва дар достони Ховарӣ се маротиба мавриди истифода қарор гирифтаанд.

8.Забон ва сабки ҳар ду шоир шоистаи таҳсин аст, ки дар баёни андешаҳои онҳо аз дорониҳои забони форсии тоҷикӣ хуб истифода кардаанд. Достонҳои ҳар ду шоир ба сабки хурӯсонӣ мансубанд ва дар баробари ин сабки инфиродии худро доранд. Дар достонҳо аз санъатҳои зиёди бадеии лафзӣ маънавии истифода шудааст ва ҳам Ховарӣ ва ҳам Қомӣ паёмҳои хеле ҷолиби шоирона баён доштаанд.

Адабиёти истифодашуда:

1. Абдулҳусайни Зарринқуб. Бо қорвони ҳулла. Таҳия ва тавзеҳи Шодӣ Шокирзодаи Нӯмонпур ва Райҳон Мамадаминзодаи Соҳибназар. - Душанбе: “Пайванд”, 2004. - 332 саҳ.
2. Абдурасули Хайёмпур. Юсуф ва Зулайхо. Нашри Донишқадаи адабиёти Табрез, 1339.х.
- 3.Абдурахмони Қомӣ. Осор дар ҳашт ҷилд. Ҷилди чорум. «Субҳатул- аброр» ва «Юсуф ва Зулайхо». Мураттибон: З.Аҳрорӣ ва М. Мамедова. –Душанбе : Адиб, 1988. -384 саҳ.
- 4.Абулфазл Ҳубайшии Тафлисӣ. Комил-ут-таъбир. Таҳияи Ҷ.Ҳотамӣ ва С.Наимбоев. - Душанбе, 1993. - 463 саҳ.
- 5.Абӯалии Балъамӣ. Таърихи Табарӣ. Аз силсилаи «Халқҳои эронӣ дар маъхазҳои таърихӣ». Ҷилди 1. - Душанбе:Ирфон, 1992. - 656 саҳ.
6. Азорабеков С. Қиссаи Юсуф ва бозтоби он дар насри форсӣ-тоҷикии асрҳои X-XI. Рисолаи номзадӣ. - Душанбе, 2005. -192 саҳ.
- 7.Амиркулов С. Ҷунаидулло Ҳозик ва достони ӯ «Юсуф ва Зулайхо».- Душанбе:Ирфон, 1967. - 93 саҳ.
- 8.Библия. Навиштаи муқаддас. Аҳди Қадим ва Аҳди Ҷадид. Институти тарҷумаи Библия. Мутарҷим Мордехай бен Ҳиё Бачаев. - Стокгоlm, 1992. - 1700 саҳ.
- 9.Ғаффорова У. Қиссаҳои «Қуръон» дар «Тарҷумаи «Тафсири Табарӣ». - Хучанд:Нури маърифат, 2004. - 400 саҳ.
- 10.Қуръон. Матни асл ва тарҷумаи маъноҳои он ба забони тоҷикӣ. Тарҷума ва тавзеҳоти М.Умаров. - Душанбе:Ирфон, 2007. - 616 саҳ.
- 11.Мирзозода Х. Луғати мухтасари истилоҳоти адабиётшиносӣ.- Душанбе:Маориф, 1992. - 240 саҳ.
12. Пиатровский М.Б. Коранические сказания. – Москва : Наука, 1990. - 220 стр.
13. Тарҷумаи «Тафсири Табарӣ». Таҳия ва таълиқоти Н.Ю.Салимов, Н.Ш.Зохидов, Н.И.Ғиёсов, А.А.Ҳасанов, А.Самиев. Дар як китоб ва ҳафт мучаллад. - Душанбе: «Бухоро», 2014. - 822 саҳ.

- 14.Ховарии Шерозӣ. «Юсуф ва Зулайхо». Китобати Аббоси Манзурӣ. - Техрон :Интишороти «Навиди Шероз, 1369 - и ҳ. - 472 саҳ.
- 15.Шерн азаров Б. «Юсуф ва Зулайхо» - и Нозими Ҳиротӣ ва муқоисаи он бо достони ҳамноми Абдурахмони Ҷомӣ. Рисолаи номзадӣ. - Душанбе, 2003. - 154 саҳ.
- 16.Элбоев В. Қиссаи «Юсуфу Зулайхо» дар адабиёти форсии тоҷикии асрҳои X-XV.- Душанбе: «Дониш», 2015. -320 саҳ.
- 17.Элбоев В. Хоҷа Масъуди Қумӣ ва достони ӯ «Юсуфу Зулайхо». -Душанбе: «Дониш», 2011. -134 саҳ.
- 18.Энсиклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Ҷилдҳои 1 - 3. - Душанбе, 1988 – 1989 - 2004.
- 19.Этте Ҳ. Таърихи адабиёти форсӣ. Тарҷума бо ҳавошии Ризозода Шафак. - Техрон, 1977 м. - 301 саҳ.

**Мазмуни асосии диссертатсия дар мақолаҳои зерини муаллиф инъикос
ёфтааст:**

**«ЮСУФ ВА ЗУЛАЙХО»- И ХОВАРИИ ШЕРОЗӢ ВА МУҚОИСАИ ОН
БО ДОСТОНИ ҲАМНОМИ АБДУРАҲМОНИ ҶОМӢ**

1. Ҷавҳарова М.О. “Юсуф ва Зулайхо”-и Ховарии Шерозӣ ва муқоисаи он бо достони ҳамноми Абдурахмони Ҷомӣ.- Хучанд: Нури маърифат, 2018.- 160 с.
2. Ҷавҳарова М.О. Манбаҳои масеҳии достонҳои “Юсуф ва Зулайхо”-и Ховарии Шерозӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ / Ҷавҳарова М.О. // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. Нашрияти Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ. Маҷаллаи илмӣ (баҳши илмҳои ҷомеашиносӣ, гуманитарӣ ва филологӣ). –Душанбе, 2019. -№1 (78). С.204-208.
3. Ҷавҳарова М.О. Сарчашмаҳои достони “Юсуф ва Зулайхо”-и Ховарии Шерозӣ / Ҷавҳарова М.О. // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. Нашрияти Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ. Маҷаллаи илмӣ (баҳши илмҳои ҷомеашиносӣ, гуманитарӣ ва филологӣ). –Душанбе, 2019. -№2 (79). С.223-225.
4. Ҷавҳарова М.О. “Юсуф ва Зулайхо”-и Ховарии Шерозӣ / Ҷавҳарова М.О. // Номаи донишгоҳ.- Хучанд, №4 (61), 2019 С. 160-178.